

Hånd c og d i GKS 1154 fol – én og samme hånd?

Av Anna Catharina Horn

Målet med artikkelen er å undersøke hvorvidt to retterbøter i håndskriftet GKS 1154 fol er skrevet av to forskjellige hender eller én og samme hånd, basert på en paleografisk analyse. Antall skriverhender for de to retterbøtene kan ha betydning for håndskriftets proveniens. Retterbøtene er skrevet inn i hver sin del av håndskriftet – deler som i utgangspunktet er produsert i henholdsvis Bergen på 1300-tallet og i Nidaros på 1400-tallet, og som på et senere tidspunkt er bundet sammen.

I artikkelen diskuteres hvilke kriterier som bør vektlegges i en slik undersøkelse, og uniformerende særtrekk knyttet til helning, binding, vidde og utforming av grafene tillegges særlig vekt. Ut fra disse kriteriene viser resultatet at det trolig er én og samme hånd som har skrevet begge retterbøtene. Forekomsten av visse paleografiske trekk, slik som insulær 'f' og vertikal strek gjennom minuskel 'r', peker mot en datering til ca. 1460–1480, og gitt at det er én hånd som har skrevet begge retterbøtene, betyr dette at de to delene har befunnet seg på samme sted i denne tidsperioden. De øvrige tekstenes referanser til Trondheim peker mot en tilknytning hit.

Samlingshåndskriftet GKS 1154 fol (Det kongelige bibliotek, København), også kalt Codex Hardenbergianus etter en av eierne, Helvig Hardenberg, er en lovbook med tekster som er skrevet og samlet over en periode på nærmere 200 år. Håndskriftet består av tre ulike deler, her kalt 1154 I, 1154 II og 1154 III, som har eksistert som separate håndskrifter frem til de ble bundet sammen til ett håndskrift på 1500-tallet. Den vakert illuminerte avskriften av Magnus Lagabøtes landslov (Landsloven) i GKS 1154 fol er kjent for mange, mens andre lovtekster og de mange retterbøtene som senere er skrevet inn på ledige sider i samme håndskrift, er viet mindre oppmerksomhet. To av disse retterbøtene vil bli undersøkt

spesielt i denne artikkelen, og spørsmålet er hvorvidt de er skrevet av to forskjellige hender, eller av én og samme hånd. De er skrevet inn i hver sin del, 1154 I og 1154 II, og disse er tradisjonelt knyttet til hvert sitt opphavssted, henholdsvis Bergen og Trondheim. Det synes imidlertid klart at de begge har vært i Bergen rundt midten av 1500-tallet, men det er ikke avgjort når 1154 I og 1154 II ble samlet, og spørsmålet om skriverhender og datering kan derfor ha betydning for håndskriftets proveniens.

Gustav Storm beskriver de to hendene slik: «c) Bl. 59 b–60 a og d) Bl. 61 a smukke og tydelige Cursivhænder fra 2den Halvdel av 15de Aarhundrede» (1885: 389). Storm identifiserer altså to ulike hender som har skrevet inn hvert sitt tillegg i håndskriftet, i hver sin del. Hånden som Storm kaller c, har skrevet inn Christian Is retterbot om landefred, utstedt i 1453 (C 1453), og den kommer direkte etter at Landsloven er avsluttet i 1154 I. Hånden som kalles d, har skrevet inn Christian Is retterbot om stadfestelsen av Sættargjerden, utstedt i 1458 (C 1458). Denne står på første side i 1154 II, som opprinnelig har inneholdt fire kirkerettslige tekster: erkebiskop Jons kristenrett, Sættargjerden, erkebiskop Påls statutt og erkebiskop Arnes statutt. Hele det første bladet og de tre siste ble stående ubeskrevet den gang de kirkerettslige tekstene ble skrevet, og det er her senere skrevet inn totalt åtte retterbøter av seks ulike hender (se tab. 1 nedenfor).

Storm gir ingen begrunnelse for hvorfor han skiller mellom de to hendene, og jeg har heller ikke funnet andre studier som har problematisert skriverattribusjonen for hånd c og d. I *Norges gamle Love Anden række*, bind 2, dateres begge retterbøtene til ca. 1470, men her er det ingen diskusjon om skriverhender (NgL 2:2: 93, 141). Skriverhendene er heller ikke behandlet i særlig grad i Magnus Rindal og Knut Bergs utgave fra 1983, dette er først og fremst en faksimileutgave av primærtekstene, det vil si de opprinnelige tekstene i 1154 I og 1154 II, Landsloven og de kirkerettslige tekstene. Rindal hevder imidlertid at C 1453 er skrevet av en hånd fra «the latter part of the 15th century» (1983: 19). Om de senere tilføyde retterbøtene i 1154 II skriver han at «one [is] from the end of the 15th century, the others from the 16th century» (1983: 19). Det er ikke spesifisert hvilken av de åtte retterbøtene han daterer til slutten av 1400-tallet. Senere skriver han imidlertid at retterbøtene på blad 61, det vil si første blad av 1154 II, trolig ble skrevet inn etter at 1154 II kom til Bergen en gang i første halvdel av 1500-tallet (1983: 20).

Det er med andre ord mye som er uklart når det gjelder nedskrivningen av de to retterbøtene og implikasjonene knyttet til datering og proveniens. En avklaring om skriverhender har derfor interesse for flere forhold rundt historien til GKS 1154 fol.

Sammensetning, innhold og proveniens

GKS 1154 fol består av 14 legg som kan deles inn i de tre hoveddelene 1154 I, 1154 II og 1154 III. Disse delene er som nevnt skrevet uavhengig av hverandre på ulike steder til ulike tider, og de ble trolig først bundet sammen på 1500-tallet (Storm 1885: 393; Rindal 1983: 20). I de to første delene, 1154 I og 1154 II, har det opprinnelig vært skrevet inn én eller flere bestemte tekster, som jeg her kaller håndskriftets primærtekster. Det har vært etterlatt ubeskrevne blad både foran og bak disse primærtekstene, og ulike skrivere har siden fylt disse bladene med ytterligere tekster, heretter kalt sekundærtekster. Ifølge Gustav Storm har til sammen ni skrivere vært i aktivitet i 1154 I og 1154 II (Storm 1885: 389). Den tredje delen, 1154 III, er komponert på en annen måte. Den består av to legg på til sammen 11 blad. Hele 19 retterbøter er skrevet inn av samme hånd på de første ni bladene (Storm 1885: 389), mens de siste to bladene er ubeskrevne. Det kan se ut til at skriveren har føyd til nye tekster etter hverandre over en viss tid. Den første retterboten er utstedt av Christian II i 1521, og dette blir dermed et *terminus post quem* for tredje del. Innholdet er knyttet til Bergen (Storm 1885: 393).

For denne artikkelens formål er de to første delene av håndskriftet der de to retterbøtene er skrevet inn, 1154 I og 1154 II, mest relevante for å besvare spørsmålet om deres skriverattribusjon, og i det følgende vil derfor bare de to bli tatt opp til diskusjon. Nedenfor vises en tabell over innholdet i 1154 I og 1154 II, med Storms angivelse av hender. Årstallene etter retterbøtene gjelder året de ble utstedt, og er ikke datering for når de ble skrevet inn i lovbooken. Primærtekstene er uthevet i halvfet skrift, slik at det blir tydelig hvilke tekster som ble skrevet inn opprinnelig, og hvilke som er lagt til senere.

Som vist i tabell 1, har hånd c skrevet C 1453 på ledige sider på slutten av 1154 I, og hånd d har skrevet C 1458 på første side av 1154 II. 1154 I har vært bundet inn som en egen bok, og det er rester etter en tidligere innbinding i rødt skinn på siste side (60v). Alle tekstene i GKS 1154 fol

Tabell 1: Innhold i 1154 I og 1154 II. Primærtekstene er uthevet i halvfet skrift.

1154 I – legg 1–8	Hånd	Folio
Birgittas visjon nr. 102, bok 4 (utdrag)	a	1r
Magnus Lagabøtes landslov	b	1v–59r
Christian Is retterbot om landefred, 1453	c	59v–60r
1154 II – legg 9–12	Hånd	Folio
Christian I, stadfesting Sættargjerden, 1458	d	61r
Christian Is retterbot om røveri, 1455	e	61v
Erkebiskop Jøns kristenrett	f	62r–77v
Sættargjerden	f	77v–81r
Erkebiskop Pål 3. statutt	f	81r–84v
Erkebiskop Arnes hyrdebrev	f	84v–88v
Håkon Magnusson, om nærvær på lagtinget, 1310	g	89r
Håkon Magnussons, om lagtinget, 1313	g	89r
Christian Is privilegier for Trondheim, 1478	e	89v–90r
Christian I, stadfesting av lagmann, 1458	h	90r
Hans, stadfesting av lagmann, 1483	h	90v
Hans, alminnelig retterbot, 1491	i	91r

er ellers knyttet til lov og rett, også birgittateksten på 1r, som omhandler ni regler for utøving av dommergjerningen. Landsloven er skrevet ca. 1350–1360 (Stefán Karlsson 1987: 179), birgittateksten er av Storm datert til slutten av 1300-tallet (1885: 389), av Magnus Rindal til annen halvdel av 1400-tallet (1983: 18), av Jonathan Adams til tidligst 1400 (2008: 16). C 1453 er av Storm datert til annen halvdel av 1400-tallet (1885: 389) og mer spesifikt til ca. 1470 i NgL 2:2 (NgL 2:2: 93). De fire primærtekstene i 1154 II er skrevet av samme hånd rundt midten av 1400-tallet (Storm 1885: 389). Sekundærtekstene er skrevet inn på ubeskrevne blad foran og bak primærtekstene i løpet av andre halvdel av 1400-tallet og første halvdel av 1500-tallet (Storm 1885: 389; Rindal 1983: 19).

Christian Is retterbot om landefred ble utstedt i Bergen i 1453. I de øvrige avskriftene av denne retterboten henvender Christian I seg til myndighetspersoner og allmuen i Norges rike, men i 1154 I henvender han seg til myndighetspersoner og allmuen i Trondheim. Han uttrykker bekymring over ufred og ulydighet, og maner folket til å oppføre seg fredelig og å følge loven.

Christian Is retterbot om Sættargjerden ble utstedt under riksmøtet i Skara mellom det norske riksrådet og Christian I i 1458. Den er en stadfestelse av Sættargjerden av 1277, overenskomsten mellom Magnus Håkonsson Lagabøte og kirken, der kirken blant annet ble innvilget en rekke privilegier. Etter Magnus' død i 1280 avviste formynderstyret Sættargjerden, og det var ikke før på 1400-tallet, først under kong Karl Knutsson i 1449 og senere under Christian I, at avtalen ble gjenopprettet og stadfestet på nytt.

Flere har kommentert proveniensen til GKS 1154 fol, først og fremst med utgangspunkt i primærtetekstene i 1154 I og 1154 II. Landsloven i 1154 I er en gulatingversjon, og den anses derfor gjerne å være skrevet i Bergen (Storm 1885: 393; Flom 1939: 153). En nå utvisket eiernotis nederst på 60r er tidligere tolket som en referanse til bergensbiskop mellom 1343 og 1349, Torstein Eiriksson (Storm 1885 393; Flom 1937: 16, n. 1). På grunn av birgittateksten (1r) er 1154 I knyttet til bergensbiskop Aslak Bolt (1408–1428), som selv eide et eksemplar av Birgittas åpenbaringer og dessuten støttet birgittinernes overtakelse av Munkeliv kloster i 1420-årene (DN V: 586; Seip 1956, k. 559; Hamre 1967, k. 16). Han kan ha tatt håndskriftet med fra Bergen til Nidaros da han ble utnevnt til erkebiskop i 1428 (Storm 1885: 393; Seip 1956, k. 559; Adams 2008: 15; 2016: 252).

Basert på ortografiske kriterier mener Rindal at det ikke kan sies med sikkerhet hvorvidt Landsloven er skrevet i Oslo eller Bergen, og at eiernotisen ikke passer med noen daværende biskoper (1983: 19, 22–23). Han nevner ikke Aslak Bolt i tilknytning til 1154 I, heller ikke at 1154 I kan ha vært i Nidaros. Bare 1154 II knyttes til Trondheim, og denne delen er senere fraktet til Bergen, der alle de tre delene ble samlet og bundet sammen rundt midten av 1500-tallet (Rindal 1983: 20). Helvig Hardenberg fikk trolig håndskriftet i eie da Erik Rosenkrantz var lensherre i Bergen mellom 1560 og 1568, og hun har tilføyd notater med sitt eget navn i den første delen, 1154 I. Dette kan tolkes som at 1154 I har vært et eget håndskrift også da hun fikk det i hende. Rindal regner derfor 1560 som et mer sannsynlig tidligste tidspunkt for innbinding av alle de tre delene til ett håndskrift (1983: 20).

Primærtetekstene i 1154 II, erkebiskop Jons kristenrett, Sættargjerden og de to erkebiskopstatuttene, er alle tekster som kan knyttes til erkebispesetet i Nidaros (Storm 1885: 393; Rindal 1983: 19). For å underbygge at 1154 II kan knyttes til Trondheim, viser Storm til at de senere tilføyde

retterbøtene av hånd e, g, h og i relaterer til Trondheim, for eksempel Christian Is privilegier for Trondheim fra 1478, hans stadfestelse fra 1458 av Eirik Amundsson som lagmann i Trondheim, og deretter kong Hans' stadfestelse fra 1483 av det samme (Storm 1885: 393). Storm nevner ikke hånd c og d i denne forbindelsen.

Dersom Aslak Bolt hadde med seg 1154 I da han flyttet til Nidaros, er det rimelig å anta at både 1154 I og II har befunnet seg i erkebiskopens bibliotek i annet kvartal av 1400-tallet. Hvorvidt de ble bundet sammen til én bok i denne perioden, er som nevnt ikke sikkert. Landsloven har tydelige merker etter en tidligere innbinding på siste blad av det åttende legget, som var siste legg i 1154 I. Slike spor etter tidligere innbinding finnes ikke i 1154 II. Superintendent i Bergen, Gjeble Pederssøn, sørget rundt midten av 1500-tallet for at erkebiskop Jons kristenrett i 1154 II ble skrevet av, og denne avskriften befinner seg i dag ved det Kongelige Bibliotek i København (GKS 3669 8vo). Gjeble Pederssøn var prest i Bergen før reformasjonen og hadde da god kontakt med erkebiskop Olav Engelbrektsson. Det er derfor en mulighet for at han fikk Landsloven og kristenrettene fra erkebiskopen (Rindal 1983: 20). Det er i hvert fall klart at 1154 II hadde kommet til Bergen på tidspunktet da kristenretten ble skrevet av.

De fleste som tidligere har studert GKS 1154 fol, knytter altså 1154 Is opphav til Bergen (Rindal åpner også for Oslo) og 1154 IIs til Trondheim. Det er også enighet om at alle delene, også 1154 III, har befunnet seg i Bergen rundt midten av 1500-tallet, før Helvig Hardenberg fikk håndskriftet i hende en gang etter 1560. Det er imidlertid avvikende synspunkter vedrørende dateringen av hånd c og d, og på hvorvidt 1154 I har befunnet seg i Bergen hele tiden, eller om den ble fraktet til Nidaros på 1400-tallet.

Teoretiske og metodiske overveielser ved skriveridentifikasjon

Paleografiske studier for enten å skille mellom flere hender eller å fastslå om det dreier seg om kun én skriver, involverer gjerne en rekke delstudier av ulike nivåer av et skriftstykke, slik som helhetsinntrykk, makro- og mikropaleografi, samt ortografi og språktrekk. Utfordringen ligger i å definere presise kriterier for de enkelte nivåene, og å avgjøre hvilke av disse som skal tillegges mest vekt. Samme hånd kan oppvise variasjon,

avhengig av tidspunkt på dagen, lysforhold og slitasje på fjærpenen, eller dersom skriveren arbeider med en tekst over lang tid, kanskje flere år, at skriveren endrer skriftstil ettersom alder og erfaring øker. Også helsemessige forhold kan ha betydning for utforming av skriften, som dårligere syn eller en mer ustø hånd. I tillegg kan påvirkning fra forelegget spille inn. Et viktig spørsmål blir hvordan slik variasjon skal vurderes og vektlegges.

Alex Speed Kjeldsen skiller mellom *ekstern variasjon* og *intern variasjon* i skriften, der det første beskriver variasjon mellom to (eller flere) skrivere, mens det andre beskriver variasjon hos én og samme skriver (Kjeldsen 2013: 22). Til grunn for disse begrepene ligger distinksjonen mellom skriverens norm og skriverens bruk. Normen er det idealbildet av skriften som skriveren har lært, mens bruken er den faktiske realiseringen av skriften. Ekstern variasjon mellom to ulike skrivere vil oppstå siden de ifølge Kjeldsen aldri vil realisere samme bruk, fordi det kan finnes ulike normer i ulike miljøer til samme tid, eller skriversne kan oppfatte normene på forskjellige måter. Skriversne vil dessuten utføre normene med ulik grad av stringens (2013: 21–22). Intern variasjon er todelt: Den kan være tilsiktet, som for eksempel ved endring av grafene i visse kontekster, som ekstra lange overlengder på den øverste linjen, eller ved tilpasset skrift der det er liten plass (2013: 22). Den kan også være utilsiktet, noe som kan skyldes midlertidige eller permanente endringer i skriverens oppfatning av normen. Slik variasjon kan særlig komme til uttrykk der en skriver har skrevet i et håndskrift over en lengre periode, kanskje over år, og med opphold mellom skrivingen. Også forhold som endring i skriveshastighet eller skifte av fjærpen kan endre skriften (2013: 22–23).

Utfordringen med å skille skriverhender, eventuelt bestemme om to skriftstykker er skrevet av samme hånd, ligger i skjæringspunktet mellom den eksterne og den interne variasjonen, slik det er beskrevet av Björn Hagström: «hur stor likhet kan skilda händer oppvisa i ortografi och paleografi? Och: hur stora variationer kan förekomma hos samma hand?» (1975: 15). Kursivskrift, som er brukt i de to skriftstykkene som skal undersøkes nedenfor, er ofte skrevet i høyt tempo, og variasjon i utforming av de enkelte skrifttegnene kan derfor bli stor, også hos den enkelte skriver. På den måten kan den lett overlappe med den interne variasjonen hos en annen skriver.

I skriftstudier der man skal identifisere skriverhender, er kartlegging av regelmessighet i skriften et sentralt element. Det betyr at man forsøker

å avdekke individuelle trekk som er konstante, siden skriften over tid vil bære preg av uniformering, det vil si at skriveren forenkler grafene (Gunneng 1981: 7). Hedda Gunneng beskriver det slik: «De individuelle drag som är resultat av den uniformerande tendensen blir således, om de uppträder med tillräckligt hög frekvens i olika texter, kriterier på att texterna är skrivna av samma person.» Også overordnede trekk ved skriften, slik som helningsgrad, binding mellom minimer og vidde, vil omfattes av uniformeringsprosessen (Gunneng 1981: 7–8). Et annet overordnet trekk, proporsjonene mellom skriftens kjerne høyde (x -høyden) og over- og underlengder i en større mengde diplomer, er undersøkt av Lasse Mårtensson m.fl. ved hjelp av datateknologi (2021). Diplomene er skrevet mellom 1318 og 1458, og skriverne er identifisert med navn. Med denne metoden har de kunnet vise at enkelte av skriverne skiller seg signifikant fra de øvrige når det gjelder slike proporsjoner. Forfatterne påpeker imidlertid at det kreves et større kvantum tekster for å kunne skille ut særtrekk på denne måten, siden enhver skriver også har intern variasjon i sin skrift (2021: 154).

Særtrekk ved skriften som har stor betydning, må skilles fra de som har mindre betydning. Eksempelvis er det uten betydning for skriveridentifikasjonen hvorvidt skriften har løkke på overlengden eller ikke, så sant begge skriverne lager løkke på overlengdene, men hvordan løkkene er utformet har derimot stor betydning (Gunneng 1981: 6). Gunneng påpeker også at kodikologiske forhold som penn og blekk kan ha betydning for utformingen av skriften (1981: 9).

Mikropaleografiske trekk, det vil si detaljer ved utformingen av de enkelte grafene, er særlig viktige fordi de reflekterer skriftvaner som den enkelte skriveren har tillagt seg, kanskje etter lengre tids praktisering, og som derfor er gjenstand for uniformering. Et særlig sikkert kriterium er variasjoner i utformingen av en og samme graftype, siden den uniformerende tendensen hos hver skriver resulterer i at visse grafer med komplisert duktus, for eksempel 'k' og 'g', skrives på en såpass karakteristisk måte at de kan skille seg særskilt fra hverandre (Gunneng 1981: 8). Hos korte og høyfrekvente ord kan man dessuten forvente at den uniformerende prosessen resulterer i at hele ordet skrives på en forenklet måte, og disse kan derfor regnes som tilhørende samme kategori som de mer komplekse grafene.

Makropaleografiske studier av for eksempel vekslings mellom og distribusjon av ulike allografer, hører også med i en skriftstudie. Spørsmålet

er likevel hvor stor vekt slike studier kan ha ved vurdering av skriverhender. Veksling mellom graftyper er vanlig, og flere peker på at forelegget kan ha stor betydning for slik variasjon (Lindblad 1954; van Arkel 1979). Slik veksling kan også skyldes estetiske krav eller et ønske om variasjon (Gunneng 1981: 7). I denne studien vil derfor makropaleografisk variasjon vies mindre oppmerksomhet.

Ortografiske og språklige studier kan supplere de paleografiske. I sin studie av norsk språk på slutten av 1400-tallet og begynnelsen av 1500-tallet, har Ivar Berg funnet klare tendenser til en standardisering av språket ved erkesetet i Nidaros, i det han kaller «ei samling om ei norm» (2013: 252). Men ortografi bør også vurderes med forsiktighet. Trekk knyttet til morfologi og fonologi kan tillegges vekt dersom der er systematisk stringens og konsekvens i forekomstene, slik Odd Einar Haugen argumenterer for (1988: 255). Faren for påvirkning fra ortografien i forelegget er imidlertid til stede. Skriveren kan ha vekslet mellom former hentet fra forelegget, han kan også ha brukt former som er tillært der han ble utdannet, eller han kan tilpasse ortografien til sitt eget talemål (se blant annet Hagland 1976 og Lindblad 1954). I en studie av tre avskrifter av Landsloven som var skrevet av samme skriver, viste det seg at skriverens ortografi var svært forskjellig i de tre avskriftene, og det var dessuten tydelige brudd i ortografien underveis i avskriftene, hvilket indikerte at skriveren hadde skiftet forelegg (Horn 2014). Det er også tydelig i 1154 III, der hånd k har skrevet ned 19 ulike retterbøter, at foreleggets ortografi er forsøkt gjengitt. Den yngste retterboten er utstedt i 1521 og er skrevet på dansk, mens de eldre retterbøtene fra 1200- og 1300-tallet er skrevet med eldre språkformer, om enn «forvanskede», som Storm uttrykker det (1885: 389). Det bør derfor utvises forsiktighet når det kommer til ortografiske eller språklige kriterier for å bedømme skriverhender, og de bør heller vurderes som supplement til de paleografiske kriteriene, og ikke isolert fra paleografien. Denne studien omfatter derfor ikke språklige og ortografiske kriterier.

Basert på diskusjonen ovenfor, vil studien av hånd c og d avgrenses til elementer som kan bidra til å identifisere uniformerende trekk. Den består av tre deler som representerer hvert sitt nivå:

1. Kodikologiske forhold, som pergament, penn, blekk og linjeriss.
2. Overordnede skrifttrekk. Dette innbefatter helningsgrad, måten grafene bindes på, som for eksempel som buer (arkader) eller

spisse vinkler og skriftens vidde, det vil si forholdet mellom høyden og avstanden mellom minimer.

3. Grafenes utforming. Her studeres særtrekk ved følgende utvalgte grafer, basert på kompleksitet eller særegenheter: 'd', 'e', 'f', 'g', 'k', 'r', 's', 'y', 'æ', 'ø' og majuskel 'A', samt forkortingstegn. Grafenes grad av binding fra forrige og til neste graf kommenteres også her.

Det første punktet representerer eksterne forhold som kan ha påvirket utformingen av skriften, altså utilsiktet intern variasjon. Det neste punktet kartlegger kjennetegn som er gjennomgående for hver eneste graf, mens det tredje representerer særtrekk ved utvalgte grafer med mer kompleks duktus. Resultatet av undersøkelsene legges til grunn for en diskusjon om hånd c og d kan være én og samme hånd. Her vil muligheten for ekstern variasjon også vurderes, det vil si en vurdering av de to hendenes normoppfatning og hvordan denne er realisert. Her vil observasjoner fra andre skriftstykker trekkes inn, blant annet de øvrige retterbøtene i 1154 I og 1154 II. Siden flere av de senere tillagte retterbøtene trolig er skrevet inn mens 1154 II var i Trondheim, kan særtrekk ved hånd c og d som også oppvises hos de øvrige hendene, peke mot en felles norm hos trondheimsskriverne, det vil si ekstern variasjon, fremfor at det dreier seg om et uniformerende trekk hos hånd c og d. Jeg vil også diskutere datering og proveniens for de to retterbøtene.

Analysen bygger på studier av digitaliserte fotografier av bladene 59v, 60r og 61r i GKS 1154 fol. Alle foto er tatt av Nasjonalbiblioteket og gjengis her med tillatelse. Bilder av hele håndskriftet er tilgjengelig digitalt ved Det Kongelige Bibliotek, København.²

Kodikologiske forhold

Av kodikologiske forhold undersøkes pergament, penn, blekk og linjeriss på de tre bladene der de to retterbøtene er skrevet inn: 59v (ill. 1), 60r (ill. 2) og 61r (ill. 3).

Pergamentet er lyst brunt, men alle tre bladene har en tydelig fukt-skade i ytterkant som har gjort pergamentet mørkere her, og som også har svekket leseligheten. Fuktskaden må ha oppstått etter at 1154 I og

2. GKS 1154 fol: <http://www5.kb.dk/permalink/2006/manus/3/dan/>

1154 II har blitt bundet inn sammen, siden blad fra begge delene har samme skade. Det er ikke samme skade på bladene i 1154 III.

Hånd c har benyttet et lysere blekk og en dårligere penn enn hånd d. Det ser ut som at blekket ikke har trukket godt nok opp i pennesplitten, og hånd c har ofte lagt større trykk på strøkene for å få blekket ut. Blekket hos hånd d er mørkere, og det er ikke tegn til at det har vært vanskelig å få blekket ut.

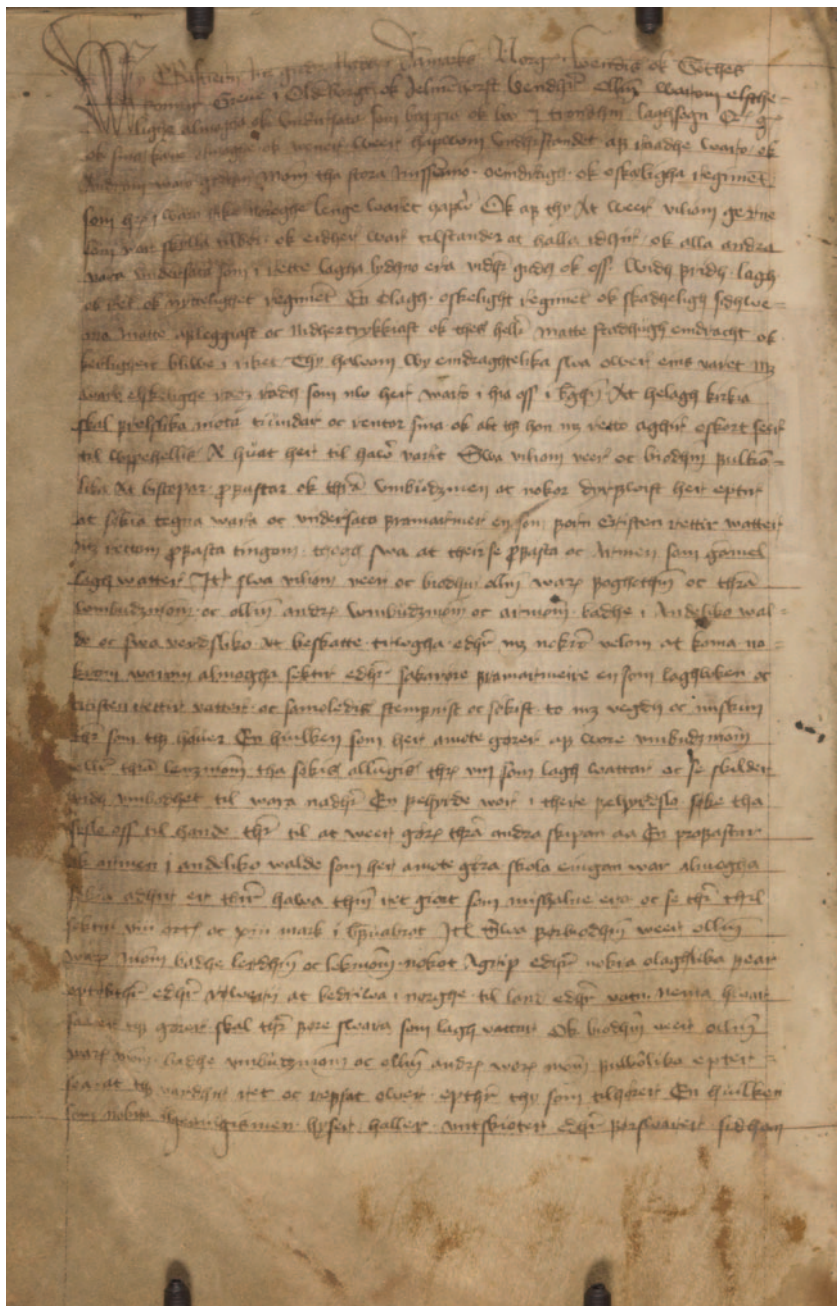
Hånd c har i 1154 I skrevet inn på allerede rissede linjer fra den gang Landsloven ble skrevet. Avstanden mellom hver linje er derfor lik, noe som gir hånd c et mer regelmessig preg enn d i 1154 II, der det ikke er risset linjer for skriften, bare to vertikale linjer som markerer høyre og venstre marg. Det har ført til større avstand mellom noen av linjene (for eksempel linje 25–28), sammenlignet med linjene ovenfor og nedenfor. Å skrive på ferdig rissede linjer kan ha vært en hjelp for hånd c under skrivingen; den gitte retningen og avstanden til linjen over har trolig gjort det lettere å skrive raskere.

Hånd d har oftere skrevet ut over den vertikale linjen i høyre marg, og har også skrevet flere linjer ned i fotmargen for å få plass til hele retterboten. Hånd c, på sin side, har hatt både 59v og 60r til disposisjon, og har dermed ikke hatt plassproblemer.

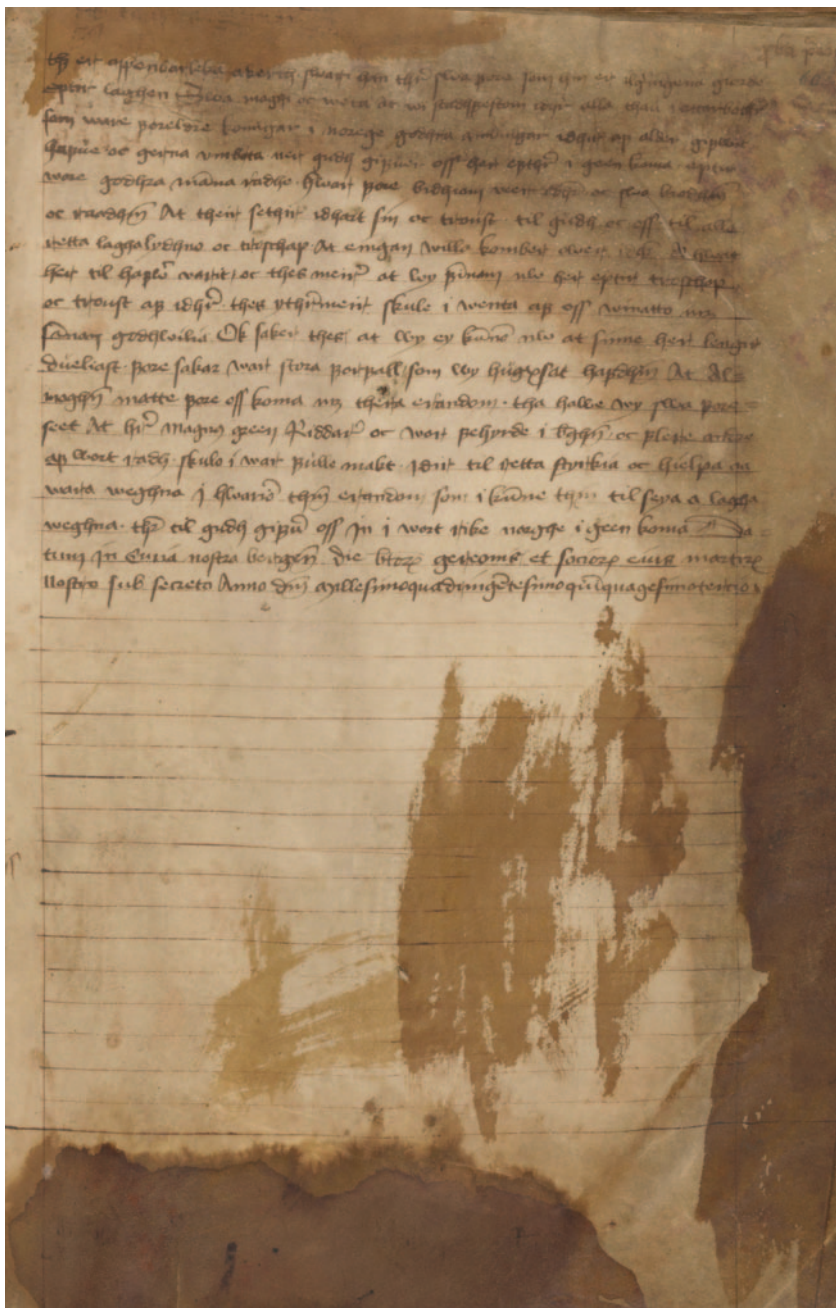
Overordnede skrifttrekk

De overordnede skrifttrekkene inkluderer trekk som er gjennomgående for mer eller mindre alle grafene, uavhengig av hvordan grafen ellers er utformet, og de bidrar sterkt til det som ofte kalles «helhetsinntrykket». De trekkene som blir undersøkt her, er helningsgrad, binding mellom grafene og skriftens vidde.

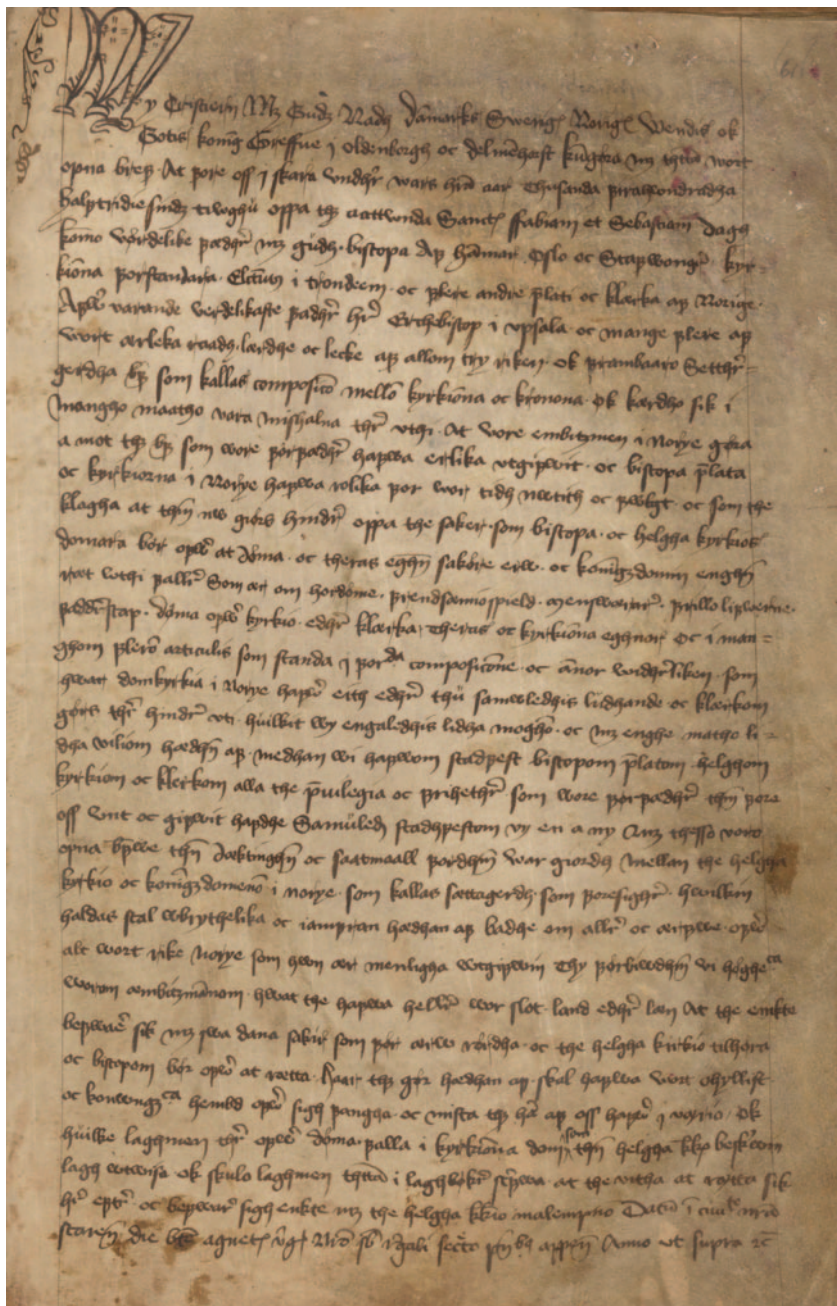
Hånd c har en gjennomgående svak helning mot høyre. Stikkprøver med gradskive av hovedstaven til minusklene høy 's' og 'f' viser at helningen veksler mellom ca. 90–95 grader, der 90 grader representerer en rett, vertikal stav og høyere grader indikerer helning mot høyre. Samme målinger hos hånd d viser en sterkere tendens til rette staver på 90 grader, men det er også helning mot ca. 95 grader på enkeltstaver. Det er også et eksempel der staven til minuskel 'f' heller svakt til venstre ('fadderscap', 61r.16). Dette er et enkelttilfelle, og kan forklares ut fra grafens plassering. Grafen er den første på linjen, og skrivebevegelsen i retning mot

Ill. 1. 59v. Christian Is retterbot om landefred, 1453.

Ill. 2. 6or. Christian Is retterbot om landefred, 1453 (forts.).

N... Christiani...
 Notie homi...
 opna breff...
 halfridus...
 homo...
 lio...
 vort...
 gerd...
 man...
 a mot...
 oc...
 klagga...
 domara...
 met...
 p...
 ggom...
 gant...
 g...
 off...
 om...
 kep...
 oc...
 qu...
 lag...
 h...
 st...

Ill. 3. 61r. Christian Is stadfesting av Sattargjerden, 1458.

høyre er ennå ikke i gang. Det er en tendens hos både hånd c og d at første graf på en ny linje er mer rettvinklet enn i løpende tekst ellers, og med nevnte unntak spenner den interne variasjonen i helningen hos begge hender mellom helt rett og en mindre helning til høyre (90–95 grader), men stavene er gjennomgående oftere nær 90 grader hos hånd d enn hos hånd c.

Minimene, eller stavene, i ‘m’ og ‘n’ er ofte bundet sammen med relativt spisse vinkler hos hånd c, men vi finner også eksempler der bindingen er mer buet. I ill. 9 har den første ‘n’ mer buede bindinger enn den siste ‘m’ i ordet ‘erandom’. Den buede bindingen begynner høyt på forrige stav, mens den spissvinklede føres ut fra foten på forrige stav og skrått opp, nærmest som i et sikk-sakk-mønster. Hos hånd d er bindingene oftere buet (ill. 6 og 7), men vi finner også spisse vinkler, som for eksempel ill. 23 (‘Anno’). Også hos hånd d begynner de buede bindingene høyt på foregående stav, mens ved vinklede bindinger begynner bindingen nede ved forrige stavs utgangsstrøk. Den interne variasjonen spenner med andre ord mellom mer buede bindinger og spissvinklede bindinger hos begge hender, men det er flere buede bindinger hos hånd d enn hos hånd c. Spissvinklede bindinger som begynner nederst ved forrige stavs utgangsstrøk, kan tolkes som at disse er skrevet i et høyere tempo enn der pennen føres rett opp langs staven, slik at bindingen begynner høyt på forrige stav. Det kan også sees i lys av at pennen hos hånd c er dårligere og tar opp mindre blekk, slik at et sterkere trykk for å få ut mer blekk har resultert i flere spisse vinkler, fordi det vil ha vært vanskeligere å forme runde buer med sterkt trykk. Det kan sees på både ill. 5 og 9 av hånd c at bindingen hos den første ‘m’ og ‘n’ er mer buet, mens bindingen hos siste ‘m’ er spissere. Vi ser at det i begge tilfellene er mindre blekk mot slutten av ordet enn ved begynnelsen.

Den buede bindingen har mest til felles med den formelle tekstualis-skriften, som er benyttet i primærtekstene i 1154 I og II. Tekstualis er kjennetegnet ved at hvert tegn er skrevet for seg, og på grunn av en noe bredere pennespiss skrives strøkene fra venstre til høyre eller opp/ned, og i mindre grad tilbake til venstre igjen – pennen må løftes. Kursivskriften springer ut fra denne skriften, men pennespissen er tynnere, noe som gjør at strøket også kan føres tilbake, og pennen må derfor ikke løftes så ofte; grafene kan bindes sammen, og det går raskere å skrive. Minimene i tekstualis begynner alltid med inngangsstrøk øverst ved x-høyden. På den måten ligner den buede bindingen for grafene ‘m’ og ‘n’ mer på teks-

tualisskriften, siden den spisse bindingen begynner nede ved forrige minims utgangsstrøk og føres oppover. Dette gir grunnlag for å hevde at det er den buede bindingen til hånd c og d som er nærmest den normen som begge hender ønsker å realisere. Et antatt høyere tempo hos hånd c og tidvis hos hånd d, samt at hånd c har en dårligere penn, har resultert i varianten med spissvinklede bindinger.

Mellom grafer sammensatt av minimer, som 'm', 'n', 'i' og 'u', er det som regel alltid sammenhengende binding hos både hånd c og d. Det er også ofte kontakt med andre påfølgende grafer ved at utgangsstrøket dras mot høyre, men det er ikke alltid åpenbart om pennen løftes eller ikke. Det kan se ut til at pennen ofte løftes, slik at neste graf påbegynnes med et nytt strøk.

Skriften til hånd c har større vidde og et mer åpent preg enn hånd d, der grafene står tettere. Avstanden mellom stavene sett i forhold til høyden på halvstavene (x-høyden), er ofte 1 : 1 hos hånd c (for eksempel ill. 5 og 9), mens samme forhold er nærmere 0,5 : 1 hos d (se for eksempel ill. 6 og 7). Også her er det imidlertid intern variasjon hos begge skrifterne. Hos hånd d er x-høyden tidvis ganske lav, for eksempel på linjene 26 og 27, og forholdet er her 1 : 1 også hos hånd d. Som nevnt har hånd d skrevet flere linjer lenger ned i margin for å få plass til hele retterboten, og mindre skrift kan ha vært et bevisst valg for å sikre at det blir plass.

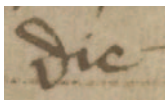
Grafenes utforming

Utvalget er avgrenset til minuskler med mer komplisert duktus der individuelle, uniformerende trekk lar seg identifisere, samt andre grafer der jeg har observert spesielle trekk av interesse. Av den grunn er minusklene 'd', 'e', 'f', 'g', 'k', 'r', 's', 'æ' og 'ø', samt majuskelen 'A' tatt med i undersøkelsen. Tre typer forkortingstegn er også tatt med. Det gjengis illustrasjoner av grafene, og et viktig poeng er å vise dem i sin kontekst, det vil si at hele ordet de er en del av, vises. Det gir grunnlag for å undersøke graden av binding til foran- og etterstilte grafer.

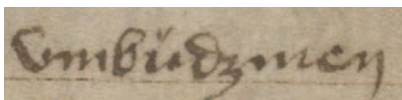
'd'

Hos hånd c er bollen til minuskelen 'd' formet med en kant på venstre side, og det øvre strøket er ofte formet rett og med en tynn hårstrek (ill. 4). Hårstreken stikker ofte ut fra kanten. Kanten er ikke alltid like tyde-

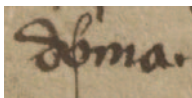

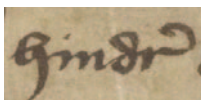
Ill. 4. Foranstilt minuskel 'd' hos hånd c, 'die', 60r.17.

Ill. 5. Minuskel 'd', posisjon mellom 'u' og 'z' hos hånd c, 'vmbüdzmen', 59v.15.

Ill. 6. Foranstilt minuskel 'd' hos hånd d, 'døma', 61r.31.

Ill. 7. Minuskel 'd', posisjon mellom 'n' og 'r' hos hånd d, 'hinder', 61r.19.

lig, slik vi ser av ill. 5, og bollen er ofte rund. Overlengden har løkke og går i bue over bollen, og den trekkes iblant lenger til venstre enn bollen.

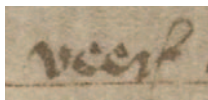
Foranstilte grafter med utgangsstrøk nede ved grunnlinjen ser ikke ut til å ha direkte kontakt med den følgende 'd', pennen er som regel løftet før 'd' skrives.

Hos hånd d formes 'd' på samme måte. Bollen har en kant på venstre side, og på ill. 6 ser vi tydelig at hårstreken som ligger på oversiden av bollen, stikker ut til venstre. En «tung» løkke luter mot venstre over bollen. Men også hos hånd d kan 'd' formes med rund bolle og mindre løkke, gjerne i midtstilt posisjon (ill. 7). Hånd d har ellers også noen få tilfeller av 'd' uten løkke (for eksempel 61r.14).

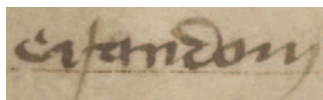
Utformingen av 'd' med kant på venstre side av bollen og en stor løkke som ligger over bollen til venstre, er en helt vanlig form i kursivskriften fra slutten av 1300-tallet og til ut på 1500-tallet. Eksempelvis finner vi en slik utforming av 'd' i alle de øvrige retterbøtene, samt birgittateksten, som er skrevet til senere i 1154 I–II. Eksempelene i ill. 4–7 viser relativt stor intern variasjon, avhengig av posisjonen 'd' har. Både hånd c og d har slik variasjon, og det er ellers ikke klare uniformerende trekk ved 'd' hos noen av de to.

'e'

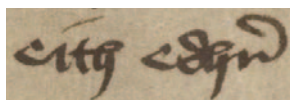
Hos både hånd c og d er minuskel 'e' formet ved at staven er buet som en halv sirkel, og at grafens «øye» er formet som en prikk eller et kort strøk fra toppen av halvsirkelen (ill. 8). Det er sjelden at øyet er lukket, og det er heller ikke alltid kontakt mellom staven og øyet. Av og til kom-

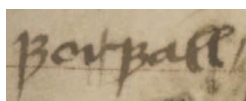
Ill. 8. Minuskel 'e' hos hånd c, 'veer',
59v.14.

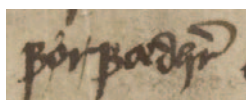
Ill. 9. Minuskel 'e' hos hånd c, 'erandom',
60r.15.

Ill. 10. Minuskel 'e' hos hånd d, 'eith
edher', 61r.18.

Ill. 11. Minuskel 'f' hos hånd c, 'forfall',
60r.11.

Ill. 12. Minuskel 'f' hos hånd d, 'førfæd-
her', 61r.11.

mer det korte strøket ovenfra og bøyer seg svakt utover mot høyre. Dette gjelder for både hånd c og d (ill. 9 og 10).

Den spesielle formen der det korte strøket på toppen av staven buer seg utover, forekommer ikke ofte hos noen av de to hendene. Som regel har det korte strøket en retning fra toppen av halvstaven som enten er helt rak eller buer svakt nedover (ill. 10 'edher', se også ill. 18, 'saker'). Forekomsten er likevel signifikant og særegent for både hånd c og d. Ingen av de andre hendene i 1154 I og II har en slik utforming av 'e'.

Det er ofte kontakt mellom 'e' og foran- og etterstilte grafer, men ikke alltid ubrutt binding, både hos hånd c og d. Pennen slippes før neste graf for å forme øyet til 'e', og løftes igjen for å fortsette med neste graf.

'f'

Minuskel 'f' er av insulær (engelsk) type, med underlengde og to sidekroker som er lukket med løkker. Den nederste løkken strekkes som regel under linjen hos begge hender (ill. 11 og 12). Det er et kort inngangsstrøk øverst til venstre, og det er som oftest ikke direkte binding hverken til foranstilte eller etterstilte grafer, pennen blir alltid løftet. Grafene står imidlertid så tett inntil 'f' at det er kontakt. Dette gjelder først og fremst hos hånd d, der grafene står tettere.

Hos både hånd c og d avsluttes underlengden som regel rett ned uten avrundning til høyre eller venstre. Dette kan skyldes at pennen er ført ned, deretter direkte opp for å forme løkkene, uten at den løftes.

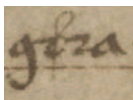
Insulær 'f' ble brukt i norsk skrift allerede i de eldste bevarte tekstene fra slutten av 1100-tallet (Seip 1954: 9–10), mens den karolingiske 'f', utviklet rundt Karl den stores krets på 800-tallet, ble brukt for latinske tekster. Først fra ca. 1420-tallet ser vi at den karolingiske 'f' overtar for den insulære i norskspråklige tekster (Seip 1954: 118). Det er imidlertid bruk av insulær 'f' også hos hånd e, g og h i 1154 II som også er datert til annen halvdel av 1400-tallet, selv om den ikke brukes like gjennomført som hos hånd c og d. Hos hånd c er det ingen karolingisk 'f', mens hos hånd d finner vi to tilfeller: 'Greffue' (61r.2) i protokollen og 'ffabiani' (61r.4). Dette kan skyldes påvirkning fra forelegget. I protokollen til brev utstedt av Christian I titulere han seg som *greve* av Oldenburg og Delmenhorst, og i dansk skrift ble det aldri brukt insulær 'f'.³ For øvrig skrives samme tittel 'Greue' av hånd c (59v.2). Fabian var en helgen som ble introdusert gjennom latinske skrifter, noe som trolig er forklaringen på at det her benyttes karolingisk 'f'.

'g'

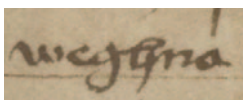
Hos både hånd c og d er bollen på minuskel 'g' oftest formet som en dråpe, deretter starter hovedstaven øverst på dråpen, trekker ned i en svak bue, først mot høyre, deretter tilbake mot venstre under linjen før den dras opp mot linjen igjen, fortsatt i bevegelse mot venstre, og avsluttes under bollen som en krøll mot høyre. Det er ikke kontakt mellom underlengden og bollen. Intern variasjon er at hovedstaven begynner litt i overkant av bollen, slik at det ser ut som en tagg over g-en (ill. 13–16). Dette gjelder både hånd c og d. En annen observasjon er at bollen noen ganger har en kant, der et ekstra rett strøk går fra bollens øverste punkt og ned til venstre, slik at bollen lukkes (61r.19 'gørs'). Dette er samme duktus som bollen hos minuskel 'd'. Slike enkelttilfeller finnes hos både hånd c og d.

Det er ikke direkte binding mellom hverken foran- eller etterstilt graf hos hånd c og d, pennen er alltid løftet etter at underlengden til 'g' er avsluttet. Det er imidlertid kontakt ved at inngangsstrøket til neste graf

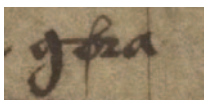
3. For beskrivelse av minuskel 'f' i dansk skrift, se Brøndum-Nielsen 1954: 22 og Kroman 1954: 37.

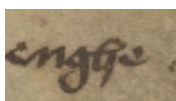
Ill. 13. Foranstilt minuskel 'g' hos hånd c, 'göra', 59v.27.

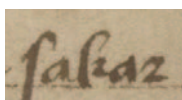
Ill. 14. Minuskel 'g' i posisjon mellom 'e' og 'b' hos hånd c, 'weghna', 60r.15.

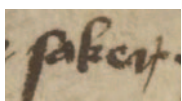
Ill. 15. Foranstilt 'g' hos hånd d, 'göra', 61r10.

Ill. 16. Minuskel 'g' i posisjon mellom 'n' og 'b' hos hånd d, 'enghe' 61r19.

Ill. 17. Minuskel 'k' og rotunda 'r' hos hånd c, 'sakar', 60r.11.

Ill. 18. Minuskel 'k' hos hånd d, 'saker', 61r.13.

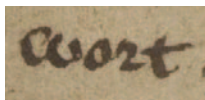
overlapper med staven til 'g'. Ill. 13–16 viser hvordan henholdsvis minuskel 'ø' og 'h' har et inngangsstrøk som starter i kontakt med 'g' like nedenfor stavens toppunkt hos både hånd c og d. Dette bindingspunktet synes å være gjennomført for alle grafer som etterfølger 'g' hos begge hendene.

'k'

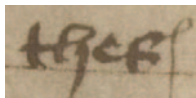
Minuskel 'k' har hos hånd c en svakt buet hovedstav som svinger mot høyre og ned i en bue der det nedadgående strøket dannes av en hårstrek. Det er sjelden en lukket løkke på overlengden. Sidestaven går relativt vannrett ut til høyre, den trekkes aldri ned til grunnlinjen (ill. 17).

Hos hånd d er hovedstaven også svakt buet mot høyre og ned, med en hårstrek som avslutter strøket, og den korte sidestaven går vannrett ut til høyre (ill. 18). Det er oftere lukket løkke på overlengdene på 'k'.

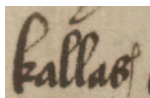
Det er ikke direkte binding til foran- eller etterstilt graf, hverken hos hånd c eller d, men det er ofte kontakt der grafene står tett.

Ill. 19. Rotunda 'r' hos hånd d, 'wort', 61r.26.

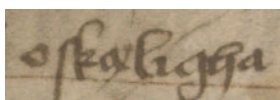
Ill. 20. Etterstilt rund 's' med løkke hos hånd c, 'thes', 60r.10.

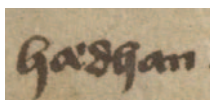
Ill. 21. Etterstilt rund 's' med løkke hos hånd d, 'kallas', 61r.9.

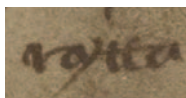
Ill. 22. Minuskel 'æ' hos hånd c, 'kære', 59v.4.

Ill. 23. Minuskel 'æ' hos hånd c, 'oskæligga', 59v.5.

Ill. 24. Minuskel 'æ' hos hånd d, 'hædhan', 61r.25.

Ill. 25. Minuskel 'æ' hos hånd d, 'ratta', 61r.32.

'r'

Minuskel 'r' er formet enten rett (karolingisk) eller rund (rotunda). Både hånd c og d former rett 'r' ved at hovedstaven går ned til grunnlinjen, deretter føres pennen skrått opp til høyre i samme strøk (hånd c eksempelvis ill. 8 og 11, hånd d ill. 12 og 18). Formen kan lett forveksles med en minuskel 'v', men både hånd c og d har tilført en vertikal hårstrek ovenfra gjennom 'r' og ned under linjen. Det er bare noen få unntak der denne streken ikke er tilføyd, og der det er abbreviaturtegn over 'r', er det aldri vertikal strek (ill. 10 og 33). Ofte er den vertikale streken formet med en løkke ved at den begynner over 'r'-ens krok, den føres opp og deretter til venstre og ned gjennom kroken (ill. 8). Slike løkker over 'r' forekommer hos både hånd c og d.

Rotunda 'r' begynner nesten ved x-høyden, former en spiss bue (ill. 13 og 15), alternativt med to «hjørner» (ill. 17 og 19), som bøyes skrått til venstre ned til grunnlinjen, deretter et utgangsstrøk vannrett til høyre.

Rotunda 'r' er oftere formet som en spiss hos hånd c, mens den oftere er rundere hos hånd d. Det kan forklares på samme måte som med bindingene (ovenfor), der hånd c oftere har spisse vinkler på bindingene, mens hånd d oftere har buede bindinger. Høyere hastighet og sterkere trykk hos hånd c kan også her være en forklaring på denne variasjonen.

Det er en overvekt av rett 'r' hos både hånd c og d, men i ulik grad. Hos hånd c er det ca. 70 % rett 'r', og rotunda benyttes nærmest uten unntak etter runde graftyper, som 'o', 'ø' og 'd', dessuten etter 'h' og av og til etter 'a'. Hos hånd d er benyttes rett 'r' i nærmere 90 % av tilfellene, det vil si at bare én av 10 'r' er rotunda (tab. 2). Rotunda benyttes fortsatt etter 'o', 'ø' og 'h', men oftere benyttes rett 'r' også i disse posisjonene (eksempelvis ill. 35).

Tabell 2: Fordeling mellom samtlige tilfeller av rett og rotunda r hos hånd c (59v–60r) og hånd d (61r). På blad 59v og 60r benyttes rotunda 'r' regelmessig etter 'o', 'ø', 'd', 'h' og oftest 'a', mens på blad 61r benyttes rotunda 'r' sjeldnere i disse posisjonene.

59v	Rett	Rot.	60r	Rett	Rot.	61r	Rett	Rot.
Antall	136	56	68	29		139	17	
Prosent	71	29	70	30		89	11	

Hos begge hender er det ofte kontakt mellom 'r' og foran- og etterstilt graf, men det er ikke alltid direkte binding. På ill. 18 ser vi at utgangsstrøkets buede bevegelse hos 'e' får en liten knekk der inngangsstrøket til 'r' begynner, hvilket tolkes som at det ikke er direkte binding mellom de to grafene. Trolig har hånd d løftet pennen og formet øyet på 'e' før skriving av neste graf.

's'

Begge hendene veksler mellom høy 's' og ulike former av rund 's'. Høy 's' brukes bare i initial og medial posisjon, aldri finalt hos hverken hånd c eller d. Hos begge hender går høy 's' alltid ned under linjen, mens høyden varierer fra så vidt å tangere x-høyden til å strekke seg like høyt som øvrige overlengder, vist i ill. 17 og 18. Hovedstaven er formet med et strøk ned under linjen som deretter ser ut til å føres opp igjen over x-høyden der det bues mot høyre. Det er en liten kant på venstre side i x-høyde, som trolig er inngangsstrøket til den nedadgående hovedstaven. Det er

ikke alltid en slik kant. Både hånd c og d har varianter der oppstrøket ligger tydelig til venstre for hovedstaven, og her er det ingen kant (henholdsvis 59v.24, 'som', og 61r.23, 'saatmaall'). Dette kan skyldes at grafen er skrevet i et høyere tempo. Det er flere slike tilfeller av denne varianten hos hånd c enn hos hånd d.

Den runde 's' benyttes bare finalt, med unntak av majuskel 'S' som ved et par tilfeller står initialt (for eksempel hånd c 59v.14 og hånd d 61r.22). Hånd c har formet rund 's' nærmest som en kapitél B (ill. 20). Hovedstaven er lett buet, og selv om de to sideløkkene flukter med hovedstaven, er det mulig å se at strøket er brutt. Det er særlig tydelig på 60r.9, 'thes', der det ikke er kontakt mellom staven og løkkene. Hos hånd d finner vi tilsvarende duktus (ill. 21). Selv om skriften er tettere hos hånd d, er det eksempler der B-formen vises tydelig, slik som 61r.24, 'kallas' og 61r.25, 'haldas'.

Hos begge hender er det av og til lagt til en løkke etter rund 's' (ill. 20 og 21). Den er formet med en hårstrek, tilsvarende løkken på det vertikale strøket gjennom 'r', men er lagt til etter grafen, og det vertikale strøket er trukket ned under linjen. Den ligner til forveksling ligaturen 'i' + høy 's', som også benyttes et par ganger av hånd d (for eksempel 61r.34, 'agnets'). Spørsmålet er da om tegnet representerer lang konsonant. Men både hånd c og d setter tegnet i posisjoner der det neppe har en slik funksjon, henholdsvis 59v.22, 'samoledis', og 61r.13, 'kyrkios'. I slike tilfeller synes løkken derfor å være ren pynt.

Alle de andre hendene som har skrevet sekundærtetekster i 1154 I og II, har samme duktus som hånd c og d på rund 's'. Den siste, hånd i, benytter høy 's' også i final posisjon, det er bare ett tilfelle av rund 's'. Den forekommer også i andre dokumenter, som Munkeliv brevbok og Aslak Bolts jordebok, og ser dermed ut til å være en vanlig form for rund 's' på 1400-tallet. Jeg har ikke registrert en løkke etter rund 's' i noen av disse dokumentene.

'æ'

Distribusjonen av ligaturen 'æ' er svært ulik i de to hendene. Hos hånd c er det bare to forekomster, og begge kommer helt i begynnelsen av teksten: 'kære', 59v.4 og 'oskæligha', 59v.5. I det første tilfellet er 'æ' formet som en minuskel ettersom 'a' med et øye som et frittstående punkt på høyre side (ill. 22). I det andre tilfellet er grafen formet som en 'a' der

pennen har satt et punkt til høyre og deretter latt strøket krysse ned mot venstre under linjen (ill. 23).

Det er atskillig flere tilfeller av ‘æ’ hos hånd d, jevnt distribuert i teksten. Også her finner vi to varianter. Den ene er en minuskel ‘a’ med et kort, buet strøk eller et punkt som øye (ill. 24). Den andre varianten av ‘æ’ forekommer bare én gang mot slutten av teksten. Den er formet som minuskel ‘a’ med et strøk som begynner til høyre for ‘a’ og krysser ned under linjen (ill. 25).

I utgangspunktet er det problematisk å diskutere intern variasjon i realiseringen av ‘æ’ hos hånd c med så få forekomster – det er ikke flere forekomster å sammenligne med. Det er likevel grunn til å konstatere at både hånd c og d benytter to varianter for ‘æ’, én der ‘e’-delen av ligaturen er formet som et lite frittstående strøk til høyre for ‘a’, og den andre der ‘e’-delen er trukket ned under linjen.

Det hender det er kontakt mellom foran- og etterstilt graf hos begge hender, men sjelden direkte binding.

I de øvrige retterbøtene i 1154 II er det liten bruk av ligaturen ‘æ’. Hånd e former ‘æ’ som en minuskel ‘a’ med et kort strøk over og til høyre for ‘a’, og som regel er det ikke kontakt mellom strøk og ‘a’. Samme utforming av ‘æ’ finner vi hos hånd a i 1154 I. Hos hånd g og h har jeg ikke kunnet identifisere ligaturen ‘æ’ i det hele tatt, og bare ett tilfelle hos hånd i, linje 13, ‘ære’.

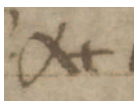
‘ø’

Både hos hånd c og d formes minuskel ‘ø’ som en ‘o’ med en vertikal hårstrek ned gjennom o-en. Hårstreken begynner ofte øverst på ‘o’ og strekker seg opp og former en løkke idet den vender ned gjennom ‘o’, dette forekommer hos både hånd c og d (hhv. ill. 13 og 15). Utformingen med løkke på den vertikale streken hos ‘ø’, er dermed den samme som den vertikale streken med løkke gjennom ‘r’ og hos enkelte runde ‘s’ (ovenfor). Hos hånd d finnes også varianter der det går en hårstrek gjennom ‘o’ uten løkke, eller bare en liten bue over ‘o’, 61r.14: ‘bør’. Ingen av de øvrige hendene i 1154 I og II har en slik løkke.

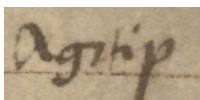
‘A’

Majuskler benyttes relativt ofte av hånd c. Ser vi bort fra protokollen, finner vi ‘G’, ‘A’, ‘S’, ‘E’, ‘O’, ‘I’, ‘D’ og ‘T’ i teksten. Hos d finner vi ‘G’, ‘E’, ‘A’, ‘S’, ‘D’, ‘H’ og ‘O’.

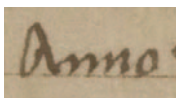

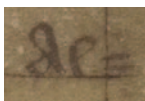
Ill. 26. Majuskel 'A' hos hånd c, 'At', 59v.12.

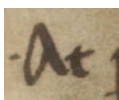
Ill. 27. Ettroms majuskel 'A' hos hånd c, 'Agrip', 59r.30.

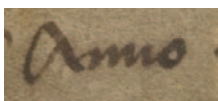
Ill. 28. Ettroms majuskel 'A' hos hånd c, 'Anno', 60r.18.

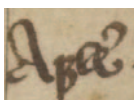
Ill. 29. Toroms majuskel 'A' hos hånd c, 'Al-', 60r.11.

Ill. 30. Ettroms majuskel 'A' hos hånd d, 'At', 61r.3.

Ill. 31. Ettroms majuskel 'A' hos hånd d, 'Anno', 61r.34.

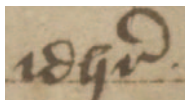

Ill. 32. Toroms majuskel 'A' hos hånd d, 'Afwer', 61r.7.

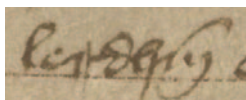
Det er først og fremst majuskel 'A' som brukes hyppigst av både hånd c og d, og som dermed gir et grunnlag for sammenligning. Hos hånd c brukes to varianter. Den første, og mest brukte, er formet som en forstørret ettroms minuskel 'a'. Grafen er skrevet i ett strøk, og noen ganger stikker inngangsstrøket ut øverst til høyre der hvor den nedadgående hovedstaven krysser ned til høyre (ill. 26). Dette kan skyldes høyt tempo under skrivingen, i den forstand at skriveren ikke har tatt seg tid til å beregne hvor de to strøkene ville krysse hverandre. Som oftest dekker hovedstaven over inngangsstrøket (ill. 27 og 28).

Den andre varianten er formet som en forstørret toroms minuskel 'a'. Den forekommer bare én gang (ill. 29) hos hånd c. Halsen buer seg mot venstre og ned tilbake til krysningspunktet mellom halsen og bol-len.

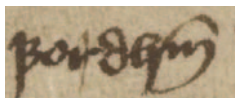
Ikke i noen av tilfellene er det en direkte binding mellom majuskel 'A' og påfølgende graf, pennen synes alltid å være løftet før neste strøk.

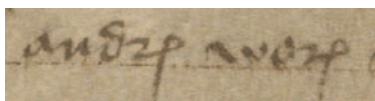
Ill. 33. Forkortingstegn over siste graf hos hånd c, 'idher', 60r.9.

Ill. 34. Forkortingstegn rundt siste graf hos hånd c, 'lerdrom' 59v.30.

Ill. 35. Forkortingstegn under siste graf hos hånd d, 'fordrom', 61r.23.

Ill. 36. Forkortingstegn for endelsen '-om' hos hånd c, 'androm worom', 59v.33.

Hos hånd d er det også to varianter av majuskel 'A'. Den ene er formet som en forstørret minuskel 'a' (ill. 30 og 31).

Den andre varianten av majuskel 'A' er hos hånd d formet som en forstørret toroms minuskel 'a'. Som hos hånd c buer halsen seg til venstre og ned tilbake til krysningspunktet mellom hals og bolle (ill. 32).

Heller ikke hos hånd d er det direkte binding mellom majuskel 'A' og etterfølgende graf. Det er kontakt i noen tilfeller, slik som vi ser på ill. 31, men det er ikke et sammenhengende strøk, vi ser at inngangsstrøket til neste graf begynner høyere opp enn utgangsstrøket på 'A'.

Det er store likheter mellom respektive ettroms 'A' og toroms 'A' hos hånd c og d. Det er også verdt å merke seg at begge hender veksler mellom to varianter av 'A' der begge to har fellestrekk i begge hender, og at ettroms 'A' er den foretrukne varianten hos dem begge.

Forkortingstegn

Det er liten bruk av forkortelser hos begge hender. Mest vanlig er kontraksjon i høyfrekvente ord, som 'their', 'theirra', der forkortingstegnet er en bue. Det er også ofte kontraksjon ved trykksvake endingsvokaler, og forkortingstegnet er formet som en sammenhengende bue fra siste graf i ordet opp og tilbake til høyre over siste graf, som 'idher' og 'edher' (ill. 33 (hånd c) og ill. 10 (hånd d)). Dersom siste graf er en 'n' eller 'm', går buen ned under linjen mot venstre, og svinger opp, og danner på den måten en sirkel rundt siste tegn (ill. 34 og 35).

Slike sammenhengende forkortingstegn over og under siste graf benyttes gjennomført hos både hånd c og d. Forkortingstegnet over siste

graf benyttes også av de øvrige kursivhendene i 1154 II, men ingen av dem fører strøket under og rundt etterstilt 'n' og 'm', slik hånd c og d gjør.

Hånd c benytter tegnet for endelsen '-rum'/'-rom' noen få ganger (ill. 36). Tegnet ligner ligaturen 'i' + høy 's', som brukes av hånd d ved noen tilfeller. Den er her formet med pennens normalstrøk, ikke med hårstrekk. Seip påpeker at 'i' + høy 's'-ligaturen ble benyttet for forskjellige endelser i diplomer fra 1300-tallet og utover, som '-is', '-es', '-os', '-om' m.fl. (1954: 125, 125). Jeg har ikke funnet eksempler hos hånd d på bruk av tegnet for '-rum'/'-rom', men det benyttes finalt i de andre retterbøtene i 1154 II, da gjerne i protokollen eller eskatollen (89r.1, 'Norgis').

Oppsummering og diskusjon

I studien ovenfor har jeg analysert tre nivåer ved skriften: kodikologiske forhold, overordnede skrifttrekk og de enkelte grafenes utforming. De kodikologiske forholdene er viktige for å kartlegge faktorer som kan ha ført til utilsiktet intern variasjon hos hånd c og d, mens for de overordnede skrifttrekkene og utformingen av grafene har det vært et mål å identifisere uniformerende særtrekk ved de to hendene.

Hånd c skriver på rissede linjer og skriften holdes innenfor de vertikale rammene. Blekket er lysere sammenlignet med hånd d, og pennespissen har ikke absorbert blekket særlig godt, slik at det ofte er lagt et sterkere trykk på pennen enn hos hånd d. Det har allerede vært risset linjer til hjelp for skrivingen, noe som har gitt hånd c et mer regelmessig preg enn hånd d.

Hånd d har benyttet mørkere blekk, og har hatt en fastere pennespiss. Det har ikke vært rissede linjer å skrive på, det er oftere skrevet utenfor rammen i høyre marg, og det er ikke tegn til at det har vært problemer med å fordele blekket. Rettere og smalere skrift kan skyldes at skriveren ønsker å få plass til all teksten på samme side. Det kan også være et tegn på en langsommere utførelse av skriften.

De kodikologiske forholdene har trolig påvirket de overordnede skrifttrekkene hos de to hendene, slik som helningsgrad, binding og vidde. Nedenfor oppsummeres funnene fra analysen i punktform:

- Begge hender har en helningsgrad mellom 90–95 grader, men hånd d er oftest mer rettvinklet enn hånd c.

- Begge hender veksler mellom en mer buet binding og en spissvinklet binding mellom minimene, men hånd c har oftere spissvinklet binding.
- Begge hender veksler mellom en vidde på forholdet 1 : 1 og 0,5 : 1 for avstanden og høyden på minimene, men hånd c har gjennomgående en videre skrift enn hånd d.
- Minuskel 'd' oppviser stor intern variasjon hos begge hender, fra venstrekant på bollen til rund bolle, og ulik størrelse og form på overlengdens løkke.
- Minuskel 'e' har av og til et særegent øye som buer utover hos begge hender.
- Minuskel 'f' er insulær type hos begge, men hånd d har to tilfeller av karolingisk 'f'.
- Minuskel 'g' har en underlengde som krøller seg opp under bollen, men uten å være i kontakt med den. Det er tilfeller hos begge hender der bollen har et overstrøk som gir en liten kant på venstre side.
- Minuskel 'k' har vekslende løkke eller en bue på overlengden hos begge hender, men det er oftere løkke hos hånd d.
- Minuskel 'r' har en vertikal hårstrekk tvers gjennom rett 'r' hos begge hender. Hårstreken har ofte løkke hos dem begge. Det er mindre bruk av rotunda 'r' i hånd d.
- Minuskel 's' veksler mellom høy og rund. Høyden på høy 's' varierer hos begge hender, men er sjelden så høy som overlengdene hos andre grafer som 'k' og 'l'. Rund 's' har form lignende en kapitél 'B' hos begge hender, og den har av og til en pynteløkke på høyre side.
- Minuskel 'æ' har bare to forekomster hos hånd c, men han benytter to varianter av den. Hånd d bruker 'æ' regelmessig, og de samme to variantene som hos hånd c er brukt.
- Minuskel 'ø' er hos begge hender formet som en 'o' med en tynn vertikal strek gjennom 'o', ofte med en løkke øverst.
- Majuskel 'A' forekommer i to varianter hos begge hender: ettroms og toroms. Det er en viss intern variasjon i utformingen, men tilsvarende intern variasjon forekommer hos begge hender.
- Forkortingstegn er buede, horisontale strøk hos begge hender. Særlig spesielle er forkortingstegn ved siste graf i ordet, der penen former en bue enten over eller under hele grafen.

- Bindingsgraden er lav hos begge hender. Ser vi bort fra binding mellom minimer, er det få tilfeller av ubrutt binding mellom grafene – pennen er i de fleste tilfellene løftet før ny graf skrives. Det betyr at grafer med duktus som er sammensatt av flere strøk, er fullført før neste graf skrives, mens grafer som er formet av bare ett strøk, slik som minimer, bindes til neste graf. At det likevel oppstår kontakt, skyldes at grafene står tett. Det er oftere kontakt hos hånd d.

Oppsummert kan vi slå fast at så å si ethvert særtrekk ved skriften hos den ene hånden også forekommer hos den andre hånden gjennom begge de to retterbøtene, selv om det også er intern variasjon hos begge hender. I de få tilfellene der hånd c og d veksler mellom grafter, for eksempel mellom enten ettroms eller toroms majuskel 'A' og minuskel 'æ', er det samme type utforming av de to grafter hos dem begge.

Vi ser imidlertid også forskjeller mellom hånd c og d. Variasjonen i utformingen av minuskel 'd' er stor hos både hånd c og d, og det er vanskelig å identifisere uniformerende trekk. Hånd d har en variant av minuskel 'ø' som hånd c ikke har. Distribusjonen av rett og rotunda 'r' er ulik hos de to; det er færre forekomster av rotunda 'r' hos hånd d. Slik variasjon på makropaleografisk nivå tillegges imidlertid mindre vekt i vurderingen av de to hendene, siden påvirkning fra forelegget kan ha ført til ulik distribusjon.

Minuskel 'æ' benyttes regelmessig av hånd d, men bare få ganger hos hånd c. Dette er ortografisk variasjon som kan peke mot to ulike hender. Det kan imidlertid også være at foreleggets ortografi er kopiert. Originalen til C 1453 er skrevet i Bergen, mens originalen til C 1458 er skrevet i Skara. Dialektale forskjeller hos skriverne som skrev disse originalene, kan ha resultert i ulik ortografi i retterbøtene. Som nevnt ovenfor er dette derfor et mer usikkert kriterium.

Intern variasjon hos én og samme skriver er forventet, og dette gjelder særlig for den raske kursivskriften. Spørsmålet er hvorvidt de mange fellestrekkene hos hånd c og d kan skyldes ekstern variasjon, altså hvorvidt det er to skrivere som har vært i arbeid, og at de mange fellestrekkene skyldes overlapping av hendenes interne variasjon. Gitt at hånd c og d er to skrivere som tilhører det samme skriftmiljøet i Trondheim, vil felles normer ved dette skriftmiljøet komme til uttrykk i skriften. Det er på det rene at flere av særtrekkene hos hånd c og d er vanlige i kursivskriften

på 1400-tallet. Et eksempel er utformingen av minuskel 'd' med kant på bollen, som vi for eksempel også finner i dronning Margrethes valgbrev fra 1388 (Norske statsdokumenter (D 9 Norge), nr. 16), i Munkeliv brevbok (AM 902 a 4to) fra slutten av 1420-tallet og i Aslak Bolts jordebok fra 1430–1440-tallet. Ikke minst finner vi en slik kant hos 'd' i alle sekundærtekstene som er skrevet inn i 1154 II og også i 1154 III, der den yngste retterboten er utstedt i 1521. Utformingen av minuskel 'e' med kroken som et frittstående punkt, finner vi også i retterbøtene i 1154 II, men ikke i 1154 III, ei heller i Margrethes valgbrev fra 1388, der minuskelen gjennomgående har et lukket øye. Den forekommer imidlertid i en vidisse utstedt i Bergen i 1410 (DN II: 610) og her er den dessuten formet med en liten bue som svinger ut, slik det unntaksvis gjøres hos hånd c og d. Duktusen til rund 's' er også lik den vi finner i svært mange dokumenter fra 1400-tallet, blant annet alle sekundærtekstene i 1154 I og II. Nevnes må også gjennomstrøket minuskel 'r'. Den er også tilføyed 'r' i alle sekundærtekstene i 1154 I og II, unntatt den siste retterboten, kong Hans' retterbot fra 1491 (hånd i). Også Munkeliv brevbok og Aslak Bolts jordebok har gjennomstrøket minuskel 'r'.

Disse særegenhetene ved skriften til hånd c og d gir med andre ord ikke uttømmende grunnlag for å sannsynliggjøre at hånd c og d er samme hånd. De kan snarere forstås som en skriftnorm på 1400-tallet som både hånd c og d har realisert så godt de har kunnet i henhold til sin oppfatning av hvordan normen skal være, og ut fra gitte kodikologiske forhold. Som påpekt flere steder i undersøkelsen, har også de andre hendene av sekundærtekstene i 1154 I og II samme utforming av de enkelte grafene. Dette gjelder også de øvrige grafene som ikke er omtalt spesielt her.

Spørsmålet blir da om skrivernes bruk viser individuelle avvik, eller om vi finner uniformerende trekk. Jeg har i analysen ovenfor identifisert intern variasjon hos begge hender, og for enkelte grafer er den interne variasjonen ganske stor. Men for hver av de enkelte grafene gjentas også samme type særtrekk hos begge hender systematisk. Det er også et signifikant trekk at den interne variasjonen er påfallende ensartet hos begge hender når det gjelder overordnede skrifttrekk og de enkelte grafenes utforming gjennomgående hos både hånd c og d. At det er mer helning, spisse vinkler og videre skrift hos hånd c, vil jeg anse som resultat av eksterne, kodikologiske forhold. Begge hender har også lav bindingsgrad og bindingsmønsteret har store likheter, slik som for eksempel bindingen mellom 'g' og etterfølgende grafer.

Nevnes må også løkken på hårstreken som trekkes gjennom rett ‘r’ og ‘ø’, i tillegg til pynteløkken på rund ‘s’. Bruken av løkke er ikke konsekvent hos noen av de to skrIVERne, men den er særegen for dem begge. Ingen av de andre sekundærtetekstene har slike løkker. Gitt at løkken som er lagt til rund ‘s’, ikke har noen funksjon, men er til ren pynt, er det påfallende at begge skrIVERne har valgt å legge en slik løkke bare til rund ‘s’ og ikke etter andre grafer.

Den gjennomførte ensartetheten tolkes derfor som uniformering av skrifttrekkene. Min vurdering er derfor at det med overveiende stor sannsynlighet er én og samme hånd som har skrevet de to retterbøtene.

Datering

Det finnes få studier der paleografiske dateringskriterier for norskproduserte skriftstykker fra 1400-tallet diskuteres. Feltet er krevende, og materialet viser mye overlapping av skriftformer og språklig variasjon. Diskusjonen nedenfor baserer seg derfor i stor grad på kronologien i GKS 1154 fol. Utgangspunktet, *terminus post quem*, for en datering av hånd c/d, blir utstedelsesåret for de to retterbøtene, henholdsvis 1453 og 1458. *Terminus ante quem* kan settes til 1560, da Helvig Hardenberg og Erik Rosenkrantz kom til Bergen, i henhold til Rindals argumentasjon (1983: 20).

Flere av de paleografiske særtrekkene vi finner hos hånd c/d, kan som nevnt ovenfor observeres i andre skriftstykker på 1400-tallet. Didrik Arup Seip nevner gjennomstrøket ‘r’, men presiserer ikke når den forekommer utover å kategorisere den innunder kapittelet “Norsk skrifthistorie etter 1300” (Seip 1954: 119). Gjennomstrøket ‘r’ er brukt i den nevnte vidissen fra 1410, og i 1154 I finnes den i birgittateksten hos hånd a. I 1154 II finner vi gjennomstrøket ‘r’ hos hånd e, f (primærteteksten), g og h. Hos de to sistnevnte hendene er det sjelden bruk av rett ‘r’; det er rotunda ‘r’ som dominerer. Hos hånd i, som er den siste retterboten i 1154 II, forekommer det ikke gjennomstrøket ‘r’, og den forekommer heller ikke i 1154 III.

Insulær ‘f’ er vanlig i norsk skrift i middelalderen, med innslag av karolingisk ‘f’ også på 1300-tallet. Seip regner perioden rundt 1420 som et tidsskille der den karolingiske kom i mer bruk og deretter fortrenget insulær ‘f’ (Seip 1954: 118). Hos hånd a i 1154 I finnes bare karolingisk ‘f’. I 1154 II finner vi veksling mellom karolingisk og insulær ‘f’ hos hånd e, g og h, mens hos hånd i finner vi bare karolingisk ‘f’. Det er med andre

ord bare hånd c/d og hånd b og f (primærtekstene) som bruker insulær 'f' konsekvent (med de to nevnte unntakene hos hånd c/d i C 1458). Samtidig er det verdt å merke seg at hånd e og h fortsatt benytter insulær 'f', selv om det ikke er veldig ofte. Det kan bety at tradisjonen for bruk av denne grafen har vært sterk i Trondheim på 1400-tallet, lenger enn Seip kanskje var klar over.

Hvis retterbøtene som stadfester Eirik Amundsson som lagmann i Trondheim (hånd g), er skrevet mens han vitterlig var lagmann, det vil si før 1497, er det all grunn til å regne hånd c/d som eldre enn hånd g, gitt at bruk av insulær 'f' var et alderdommelig trekk i annen halvdel av 1400-tallet, og at hånd c/d likevel bruker denne formen konsekvent. Rekkefølgen på retterbøtene, og dermed skriverhendene, som er skrevet inn etter primærteksten i 1154 II, kan også regnes som kronologisk, det vil si at hånd g har skrevet før hånd e, deretter følger hånd h (om lagmann Eirik Amundsson), og til slutt hånd i (se tabell 1). Hånd e har også skrevet en retterbot på blad 61v foran primærteksten. Kan dette være gjort før hånd c/d skrev C 1458, det vil si at hånd e bevisst lot recto-siden stå ubeskrevet? Hånd c/d anstrenger seg for å få plass til hele C 1458 på 61r – kan det bety at det allerede er skrevet på 61v? Med forbehold om at få dateringskriterier er tilgjengelige, er det grunn til å peke på den gjennomførte bruken av insulær 'f', som på annen halvdel av 1400-tallet må ha vært en arkaisk graf, som en pekepinn om at hånd c/d er eldre enn hånd e. Hånd e skriver på 89v–90r en retterbot fra 1478. En datering av hånd e til 1480-tallet kan derfor synes rimelig. Hånd c/d har dermed vært i arbeid før dette. Med forbehold om usikkerheten knyttet til de paleografiske kriteriene, daterer jeg derfor hånd c/d til ca. 1460–1480.

Det er flere indikasjoner på at C 1453 og C 1458 ikke er skrevet samtidig. Blekk og penn er forskjellig, og man kunne forvente at dette ville samsvare bedre dersom tekstene hadde blitt skrevet i samme økt. C 1453 er skrevet i et høyere tempo, samtidig som skriften er mer regelmessig, og dette kan indikere en mer erfaren skriver. Dette har vi imidlertid sett kan være resultat av kodikologiske forhold, hvilket gjør at det ikke er grunnlag for å fastslå hvorvidt den ene retterboten er skrevet før den andre, bortsett fra at de neppe er skrevet i løpet av samme økt.

Proveniens

Det gjenstår å reflektere over hvilke implikasjoner for proveniensen det har at samme hånd har skrevet C 1453 og C 1458, og at denne hånden da-

teres til ca. 1460–1480. Som nevnt ovenfor knytter både Storm og Rindal 1154 II til Nidaros, og de antar også at dette håndskriftet var ført til Bergen i første halvdel av 1500-tallet. Spørsmålet er hvorvidt 1154 I har vært i Bergen hele tiden, eller om det på et tidspunkt ble fraktet fra Bergen til Nidaros, for eksempel da Aslak Bolt ble erkebiskop. En datering av hånd c/d til annen halvdel av 1400-tallet innebærer at både 1154 I og 1154 II har befunnet seg på samme sted på dette tidspunktet, og det er Trondheim som peker seg ut. Innholdsmessig synes dette også rimelig. C 1453 på de siste sidene av 1154 I er en allmenn retterbot om landefred i hele Norge, men avskriften vi finner i 1154 I, adresseres til allmennheten som «byggio ok boo j trondhem» (59v.3). Innholdet er av sivilrettslig karakter og inneholder tiltak for å få slutt på uroligheter og usømmelig oppførsel. Den passer derfor godt inn sammen med den verdslige Landsloven. Innholdet i 1154 II er på sin side rettet mot kirken og øvrig elite i Norge, og Christian I stadfester og gjenoppretter de privilegiene som kirken engang ble gitt gjennom Sættargjerden. Plasseringen på første side av 1154 II fremstår derfor rimelig, siden Sættargjerden er blant primærtekstene i denne delen.

Konklusjon

Analysen av hånd c og d i 1154 I og 1154 II gir grunnlag for flere konklusjoner, som følger:

1. Hånd c og d tilhører samme skriftmiljø, det vil si de følger samme skriftnorm. Analysen viser at normoppfatningen har få avvik.
2. Det er stor sannsynlighet for at hånd c og d er én og samme hånd. Det er variasjon mellom hånd c og d, men den interne variasjonen hos hver av de to hendene sammenfaller. Dette gjelder både de overordnede skrifttrekkene og utformingen av de enkelte grafene i begge hender.
3. Hånd c/d kan dateres til ca. 1460–1480. Det er særlig den gjennomførte bruken av insulær 'f' og gjennomstrøket 'r' som støtter denne tidsperioden, samt kronologien av andre retterbøter i GKS 1154 fol. Hånd c/d tilhører trolig samme miljø som de øvrige hendene som har lagt til retterbøter i 1154 II, men er mer gjennomført i bruken av insulær 'f' og bruk av tverrstrek gjennom rett 'r'. Bruk

av insulær 'f' er ikke gjennomført i de øvrige retterbøtene, noe som indikerer en endring i skriftnormen mot slutten av 1400-tallet i det skriftmiljøet der 1154 I og 1154 II har vært oppbevart.

4. Både 1154 I og 1154 II har befunnet seg i Trondheim i den angitte perioden (ca. 1460–1480).

Min konklusjon bygger kun på paleografiske kriterier, mens ortografiske og språklige trekk er utelatt. Det betyr ikke at sistnevnte er uinteressante, men de er her vurdert som mindre sikre kriterier for å bestemme skriverhender. En språklig studie av C 1453 og C 1458 i GKS 1154 fol ønskes derfor velkommen, slik at deres plass innen språkutviklingen i senmiddelalderen kan bli belyst. GKS 1154 fol er slik et viktig håndskrift i norsk middelalderforskning, og den påkostede Landsloven er med rette viet stor oppmerksomhet både i forskning og formidling. Det er imidlertid på tide at også sekundært tekstene studeres grundigere, slik at vi kan få økt kunnskap om håndskriftets rolle og funksjon i sin samtid. Som del av dette bør både skrift- og språkstudier stå sentralt.

Litteratur

- van Arkel, Andrea. 1979. Scribes and Statistics. *Scripta Islandica* 30: 25–45.
- Adams, Jonathan. 2008. *Displaced Texts. An Old Swedish Birgittine Revelation in Copenhagen, GkS 1154 fol. and Three Sermons in Vienna, Cod. Vind. 13013*. Uppsala.
- . 2016. *The Revelations of St Birgitta. A Study and Edition of the Birgittine-Norwegian Texts, Swedish National Archives, E 8902*. Leiden/Boston: Brill.
- Berg, Ivar. 2013. Eit seinmiddelalderleg skrivemiljø. Nidaros erkesete 1458–1537. PhD-avhandling, Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Noregs teknisk-naturvitenskaplege universitet.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1954. Indledning. I: *Paleografi A, Danmark og Sverige*. Red. Johs. Brøndum-Nielsen, 1–35. Stockholm/Oslo/København: Albert Bonniers Förlag/H. Aschehoug & Co.s Forlag/J. H. Schultz Forlag.

- Flom, George T. 1937. Introduction. I: *The Old Norwegian General Law of the Gulathing. According to Codex Gl.k.S. 1154 FOLIO*. Utg. Flom, George T. Urbana: University of Illinois.
- Gunneng, Hedda. 1981. *Vad har Spejelberg skrivit?* Filologiskt arkiv 25.
- Hagland, Jan Ragnar. 1976. Avskrift «orð ifra orðe». *Maal og Minne* 1976 (1–2): 1–23.
- Hagström, Björn. 1975. Att särskilja anonyma skrivare. Några synpunkter på ett paleografiskt-ortografiskt problem i medeltida isländska handskrifter, särskilt Isländska Homilieboken. *Scripta Islandica* 26: 3–24.
- Hamre, Lars. 1967. Munkelivs brevbok. I: *Kulturbistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind XII. Red. Finn Hødnebo, k. 16. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Haugen, Odd Einar. 1988. Between graphonomy and phonology. Deciding on scribes in AM 645 4to. I: *The Tenth Scandinavian Conference of Linguistics, Bergen, Department of Linguistics and Phonetics, University of Bergen*. Red. Victoria Rosén, 254–272. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Horn, Anna Catharina. 2014. The Scribe and his exemplars. A Comparative Study of Four Manuscripts by Thorgerus Haquini. *Studia Neophilologica* 86: 68–82.
- Kjeldsen, Alex Speed. 2013. Filologiske studier i kongesagahandskriftet Morkinskinna. *Bibliotheca Arnemagnæana, Supplementum* Vol. VIII. København: Museum Tusulanum Press.
- Kroman, Erik. 1954. Dansk palæografi. I: *Paleografi A, Danmark og Sverige*. Red. Johs. Brøndum-Nielsen, 36–81. Stockholm/Oslo/København: Albert Bonniers Förlag/H. Aschehoug & Co.s Forlag/J. H. Schultz Forlag.
- Lindblad, Gustaf. 1954. *Studier i Codex Regius av Äldre Eddan*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap 10. Lund: Gleerup.
- Mårtensson, Lasse, Ekta Vats og Anders Hast. 2021. The Significance of Script Proportions in the Medieval Swedish Charter Script. *Arkiv för nordisk filologi* 136: 135–162.
- NgL 2:2 = *Norges gamle love. Anden række*, bind 2. 1934. Utg. Oscar Albert Johnsen, Oluf Kolsrud, Absalon Taranger. Oslo: Den Retshistoriske kommission.

- Rindal, Magnus og Knut Berg, utg. 1983. *King Magnus Hákonsson's Laws of Norway and other Legal Texts*. Corpus Codicum Norvegorum Medii Aevi. Quarto Series Vol. VII. Oslo: Kjeldeskriftkommissjonen.
- Seip, Didrik Arup. 1954. *Palæografi B, Norge og Island*. Stockholm/Oslo/København: Albert Bonniers Förlag/H. Aschehoug & Co.s Forlag/J. H. Schultz Forlag.
- . 1956. Birgittinernorsk. I: *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*, bind I. Red. Finn Hødnebo, k. 558–559. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.
- Stefán Karlsson. 1987. Skriver i to lande. I: *Festskrift til Alfred Jakobsen*. Red. Jan Ragnar Hagland, Jan Terje Faarlund og Jarle Rønhovd, 166–184. Trondheim: Tapir.
- Storm, Gustav. 1885. Haandskriftbeskrivelser. *Norges gamle Love indtil 1387*, bind IV, 389–790. Christiania.

Manuskripter

Den Arnemagnæanske Samling, København

AM 902 a 4to. Munkeliv brevbok, <https://handrit.is/en/manuscript/view/en/AM04-0902-a>

Det kongelige bibliotek, København

GKS 1154 fol, <http://www5.kb.dk/permalink/2006/manus/3/dan/>
GKS 3669 8vo. Erkebiskop Jons kristenrett

Riksarkivet, Oslo

NRA dipl. München papir, nr. 4292. Aslak Bolts jordebok, <https://media.digitalarkivet.no/view/102948>

Riksarkivets diplomsamling, dokument 25. Vidisse 1410, Bergen, <https://media.digitalarkivet.no/view/105900/2>

Norske statsdokumenter (D 9 Norge), nr. 16. Dronning Margretes valgbrev 1388.

Abstract

The aim of this article is to investigate whether two legal amendments in the law manuscript GKS 1154 fol (Royal Library of Copenhagen) are written by two different hands or by the same hand, based on a palaeographic analysis. The article discusses the relevant criteria where slope,

binding, width, and design of each graph are regarded as most significant. Based on these criteria, the article argues that the two texts most likely are written by the same hand.

The number of hands is interesting in order to learn more about the provenience of the manuscript. The amendments are written in two different parts of the manuscript, which are produced in Bergen in the 14th century and in Nidaros in the 15th century, respectively. The occurrence of e.g. insular ‘f’ and a vertical stroke through minuscule ‘r’, suggest a dating to c 1460–1480, which implies that the two parts of the manuscript have been kept in the same library or scriptorium during this period, most likely in the Archbishop’s See in Nidaros.

Anna Catharina Horn
Universitetet i Oslo
Institutt for lingvistiske og nordiske studier
Boks 1102 Blindern
NO-0317 Oslo
a.c.horn@iln.uio.no